

ХІХ ҒАСЫРДЫҢ АЯҒЫ МЕН ХХ ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ МҰСЫЛМАНДЫҚ БІЛІМНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУ ТАРИХЫ

Құмарбекова Г.Н.

gulden0203@bk.ru

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, қ. Нұр-Сұлтан

Ғылыми жетекшісі: доцент, PhD доктор Кабылтаева С.К

Ислам Қазақстанда таралғалы бері қазақ халқының этникалық мәдени саласын қалыптастыруда маңызды рөл атқарды. ХІХ-ХХ ғасырларда мемлекеттік институттар болмаған уақытта, этноконфессиялы бірегейлікті, рухани мәдениетті дамытуда, ұлттық жаңғыруда исламның алар орны ерекше болды.

Қазақстандағы ислам мен араб исламының негізгі ұстанымдары ұқсас болғанымен, қазақтар арасындағы күнделікті исламның өзгешеліктері болды. Ол көпғасырлық дәстүр мен қазақ халқының әдет-ғұрпына сүйенді. Ғасырлар бойы Қазақстан территориясында араб-түрік әлемінің жетістіктері мен құндылықтарын сіңірген цивилизациялық кеңістік қалыптасты. Түркілердің ортағасырлық әдебиеті, қасиетті Құран кәрім, ислам ұлылары мен ислам тарихына негізделген дәуір әдебиетін, тарих пен мәдениетін араб, парсы және түркілерден бөле-жара қарау мүмкін емес. Бұл аксиома.

ХІХ ғасырдың екінші жартысы Қазақстан тарихында үлкен мәнге ие, себебі осы уақыттан бастап білім беру жүйесі мен ағарту саласы дами бастады. Мұсылмандық білімнің дамуы және ислам тарихы, халықтық білім беру жүйесінің қалыптасуы, қазақ халқының өзіндік этникалық даралығын сақтауда шешуші фактор болды. Дәстүрлі мұсылман мектептері мен медреселерінің қызметін зерттеу – қазақтар арасындағы исламның негізгі заңдылықтары мен этникалық ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді. Мұсылмандық ағарту жүйесі рухани мәдениеттің бір бөлшегі бола тұра, қазақтардың ұлттық бірегейлігіне тікелей әсер етті. Тіпті көшпелі тұрмыс жағдайында да халық арасындағы сауаттылық белгілі көлемде таралды деп айтсақ болады. Халықтық дәстүрлер, халықтық этнопсихология, халықтық этнопедагогика, дәстүрлі әдебиет мектептері халықтың сана-сезіміне әсер етіп, дамуына үлкен үлес қосқан.

Халықтық ислам мен мұсылмандық білім берудің дамуы туралы И.Г.Андреев еңбектерінде кездеседі. Мысалы, оның жазбаларында мұсылмандық рәсімдер, дұға ету әдебі, тәлім-тәрбие жөнінде біраз деректер келтірілген. Орыс ғалымдары тарапынан Қазақстанға деген қызығушылық қазақтардың ауызша халық шығармашылығы мен діни ұстанымдарын зерттеуге әкелді [1]. Бұл тұста ислам дініне құрмет көрсете отырып, оны дала көшпенділері үшін мәдени игілік деп санаған орыс түрколог ғалымы, академик В.В. Радловтың жұмыстары үлкен қызығушылық тудырады. Ол «мұсылман дінінің ықпалының арқасында қырғыздарға киім-кешек пен тұрғын үй құрылысында үлкен тәртіп пен тазалық, реттелген отбасылық қатынастар және жоғары этникалық қағидалар тән» деген қортындыға келген [2]. Қазақтардың білім беру жүйесі мен олардың өмірінде діннің алатын орны туралы орыс шығыстанушылары А.Алекторов, Н.Остроумова, Н.Бобровниковтың, И.Ильминский еңбектерінде кездеседі [3].

ХІХ ғасырда исламның Дала тұрғындары арасында таралу факторларының бірі татар молдаларының қызметі болды. «Қырғыздар арасындағы исламның таралуына негізінен

Орынборда, Орскіде, Троицкіде, Петропавлда және қазақ даласымен шекаралас басқа да қалалар мен ауылдарда орналасқан Қазан татарлары болып табылады», - деп жазады А.Е. Алекторов. «Благодаря им, киргизы, этот весьма способный и восприимчивый народ, все более и более омусульманивается и отатаривается» деген түйінге келген. XIX ғасырдың екінші жартысында Солтүстік Қазақстан қалаларында татар халқы мұсылман қауымының құрамындағы ең ықпалды топтардың бірі болды. Петропавл, Семей - татар халқы көп қоныстанған қалалар. Осы екі тармақта татар әлемінің қырғыздармен қарым-қатынасы нәтижесінде қырғыздардың да өмір салты өзгере бастағанын атап өтуге болады. Исламмен бірге татар молдалары көбінесе өздерімен бірге Ресейге қарсы көңіл-күй әкелді, бұл Ресей әкімшілігін алаңдатты. «Татар халқы орыстарға мүлдем жағымсыз қарайды және балаларына орыс тілін үйретпейді. Екінші жағынан, олар қырғыздарға жанашыр, бір топ адамдар сияқты, бірақ олардың барлық әл-ауқатының жақсы болуы қырғыздармен сауда байланыс жасауымен байланысты». А.Е. Алекторов тек татарлардың ықпалымен ғана қазақтар арасында «Орыспеннен жолдас болсан, жанында балтаң болсын» деген мақал қалыптасқан деп есептеді [4]. Мұндай насихаттың таралуына кедергі жасау үшін патша шенеуніктері қазақтарға татарларды балаларына мұғалімдер ретінде шақыруға рұқсат бермеді [5]. Келген молдалардың сапасы, сондай-ақ XIX ғасырдың 60-шы жылдарының аяғынан бастап Ресей үкіметінің қазақтардың ортасынан молдаларды бекіту саясаты қазақ дінбасыларының көбеюіне әкелді. XIX ғасырдың аяғы-XX ғасырдың басында қазақтардың өз ортасынан молдалар шыға бастады. Оларды дайындау үшін медреселер (Петропавл және Семей қалаларындағы мешіттер жанындағы мектептер) жұмыс істеді, онда бастапқы білім алды; содан кейін білімін толықтыру үшін Бұхара, Хиуа, Ташкент, Самарқанд сияқты мұсылмандық ғылыми орталықтарға барды [6]. XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басындағы Ресейдің шет аймақтарын ескере отырып, бұл кезеңдегі мешіттер тек діни ғана емес, іс жүзінде мұсылмандардың бүкіл рухани өмірінің маңызды аспектісі болғанын атап өткен жөн. Олар мұсылмандар арасында білім таратуда үлкен рөл атқарды. XIX ғасырдың ортасына дейін медреседегі оқытудың мазмұны мен әдістемесі таза діни сипатта болды. Рас, студенттерге теологиялық пәндермен қатар арифметика, геометрия, география, астрономия, медицинадан кейбір мәліметтер де берілген. Бірақ зайырлы пәндерді оқыту деңгейі дүние жүзіндегі ортағасырлық діни идеялар шеңберінен шықпады, ғылым мен техниканың соңғы жетістіктері іс жүзінде ескерілмеді. Дегенмен, XX ғасырдың басында білім беру жүйесі үлкен өзгерістерді талап етті, бұл көптеген факторларға байланысты болды. Сол кезде бұл жүйенің негізіне айналған жаңа әдісті медреселер де жетілдіруді қажет етті. Білім беру жүйесінің келешегін белгілейтін негізгі принциптерді шешу қажет болды. Бұл, ең алдымен, мұсылман оқу орындарының мәртебесіне әсер етті. Бірақ олардың конфессиялық табиғаты, әрине, олардың модернизациялану процесіне көп кедергі жасады. Сондықтан да болар, XX ғасырдың басында мұсылман мерзімді баспасөзінде конфессиялық білім мазмұнын анықтауға арналған тұтас талқылау басталды [7].

Кейіннен Ресей мұсылмандары арасында жәдидшілдік идеясы тарала бастады. Негізгі мақсаты артта қалушылыққа, тоқырауға, сауатсыздыққа және қоғамның басқа да кемшіліктеріне қарсы күрес ретінде бағытталды. Жәдидшілдікті жақтаушылар дін мен шариғат негіздерін сақтай отырып, исламды жаңа жағдайларға бейімдеп, ұлттық мәселелерді шешу үшін еуропалық мәдениеттің жемістерін пайдаланғысы келді. Қазақстан тарихының қазіргі заманғы зерттеушілері жәдидшілдікті XIX ғасырдың аяғы - XX ғасырдың басында пайда болған Ислам феномені, діни – жаңартылған реформаторлық ағым ретінде жиі бағалайды. Жәдидтер сонымен қатар мектептерде ұлттық тілде сабақ беруді, исламды реформалауды және оның аймақтың буржуазиялық дамуына бейімделуін, дін қызметкерлерінің білімге әсерін шектеуді, ұлттық өнер мен әдебиеттің дамуын, әйелдердің теңдігін жақтады. Осы ортадан қазақ мәдениетінің ірі қайраткерлері А. Байтұрсынұлы, С. Торайғыров, М. Жұмабаев, Б. Майлин және т. б. шықты. Қазіргі тарих ғылымында жәдидтердің әрекетін және жалпы осы қозғалыс жөнінде әртүрлі көзқарастар бар. Жәдидшілдіктің пайда болуының тағы бір себебін еске түсіру керек. Бұл оның жетекшілері жәдидшілдіктің мәнін

Батыс өркениетімен қатар дами алатын шынайы интеллектуалды исламдық жауап ретінде бағалады.

Жәдидтер ұсынған мұсылмандық білім беру, дін және тұрмыс реформасы, ұлттық мәдениетті дамыту талабы, сайып келгенде, түркі халықтарының рухани орнығуы мен идеологиялық негіздемесінің құралы болды. Осыған байланысты ғасырлар тоғысында білім беру мен ағарту саласында екі түрлі идеология: ағартушылық-реформаторлық және отарлық-империялық қақтығысқанын айту керек. Сондықтан мектепті реформалау үшін күшті қозғалыс біртіндеп Ресей мұсылмандарының саяси либералды-оппозициялық қозғалысына айналды. Осылайша, ХХ ғасырдың бірінші ширегі қоғамдық сананың сапалы өзгеруімен, қоғамдық аренаға жаңа күштердің шығуымен ерекшеленді. Діни реформаторлық, ағартушылық және либералды идеялар негізінде қоғамдық ойдың жаңа бағыттары қалыптасты, олар прогресс жолында қазақтар арасындағы ұлттық қозғалыстың күшті көтерілуінің теориялық негізін құрады. Қазақстанда жәдидшілдік идеологиясының кеңінен таралуы Ресейдің түркі халықтары зиялыларының өкілдері арасындағы байланыстардың нығаюына және олардың екі ғасыр аралығындағы қоғамның өркениеттік процестеріне белсенді түрде қосылуына ықпал етті.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Андреев И.Г. Описание Средней Орды киргиз-кайсаков.- Павлодар: НПФ «ЭКО», 2006.- Т. 26. - 210 с.
- 2 Радлов В.В. Из Сибири: страницы с дневника. – М., 1989.- 749 с.
- 3 Сембаев А.И., Храпченков Г.М. Очерки по истории школ Казахстана (1900- 1917гг.). Алма-Ата: Мектеп, 1972. -162 с.
- 4 Алекторов А.Е. Из истории развития образования среди киргизов Акмолинской и Семипалатинской областей / Религиозные верования и обряды казахов. 2-е изд. доп. Том 46. - Астана: Алтын кітап, 2007. – 322 с.
- 5 Саидбаев Т. С. Ислам и общество. Опыт историко-социологического исследования. М., Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1978. 253 с.
- 6 Киргизский край. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Т.18. Репринтное издание. - Уральск, 2006. – 496 с.
- 7 Мухаметшин Р.М. Ислам в татарской общественной мысли начала ХХ века. Казань, 2000. С. 78